

Balıkesir Kuva-yi Milliyeye Müzesi Koleksiyonundaki Bizans Dönemi Bronz Röliker Haçlar

Byzantine Period Bronze Reliquary Crosses in the Collection of the Balıkesir Kuva-yi Milliyeye Museum

Feride İmrana SİDDİKİ*

Öz

Kuva-yi Milliyeye Müzesi, Balıkesir’de Anafartalar Caddesi üzerine konumlandırılmıştır. Yapı, milli mücadele sırasında karargâh olarak kullanılmıştır. 1996 yılından itibaren müze olarak işlev görmektedir. Rölik, Hristiyan inancında, başta İsa olmak üzere kutsal kişilerden geriye kalan diş, kemik gibi kalıntılardır. Röliker ise Hristiyanlıkta kutsal sayılan İsa, aziz ve azizeler gibi kişilere ait kalıntıların ya da hayattayken temasta buldukları nesnelerin konulduğu objelere verilen isimdir. Formlarına göre gruplandırılan rölikerlerin bir grubunu röliker haçlar oluşturmaktadır. Bu tür rölikerler, haç formunda olup kilit sistemiyle birleşen küçük kutucuklardır. Bu çalışma kapsamında Balıkesir Kuva-yi Müzesi Arkeolojik Eserler envanterine kayıtlı olan sekiz adet röliker haç tanıtılmıştır. Söz konusu röliker haçlar müzeye satın alma yoluyla kazandırılmıştır. Röliker haçların beşi tam olup üçünün aksam ve parçaları eksiktir. Haçlar genel anlamda iyi durumdadır. Eserler, üslup, kompozisyon ve ikonografik açıdan dikkat çekicidir. Haçların üzerinde “Çarmıhta İsa”, “Meryem Blakhernitissa” ve aziz tasvirleri yer almaktadır. Çalışma kapsamındaki haçlarda üç farklı üslup ve kompozisyonda betimlenmiş İsa ve iki farklı üslup ve kompozisyonda Meryem Blakhernitissa figürleri tespit edilmiştir. Söz konusu röliker haçlar, döküm tekniğinde yapılmış olup üzerleri kazıma ve kabartma tekniğinde süslenmiştir. Haçların benzer örnekleri göz önüne alındığında eserlerin 9.-12. yüzyıllar içinde üretildikleri anlaşılmaktadır. Makalede haçların katalog bilgilerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Bizans, Hristiyanlık, Maden sanatı, Balıkesir Kuva-yi Milliyeye Müzesi, Rölik, Röliker haç

Abstract

Kuva-yi Milliyeye Museum is located on Anafartalar Street in Balıkesir. The building was used as a headquarters during the national struggle. It has been functioning as a museum since 1996. Relics, in the Christian belief, are the remains of the holy people, especially Christ, such as teeth and bones. On the other hand, the reliquary is the name given to the objects in which the remains of persons such as Christ, saints which are considered sacred in Christianity, or the objects they came into contact with while alive are placed. A group of relics, which are grouped according to their forms, is composed of reliquary crosses. This kind of reliquary are small boxes in the form of a cross and combined with a lock system. Within the scope of this study, eight reliquary crosses registered in the Archaeological Artifacts inventory of Balıkesir Kuva-yi Milliyeye Museum were introduced. The reliquary crosses acquired were brought to the museum through purchase. Five of the reliquary crosses are complete and the parts of three are missing. Crosses are generally in good condition. The works are remarkable in terms of style, composition, and iconography. There are depictions of “Christ on the Cross”, “Mary Blachernitissa” and saints on the crosses. The reliquary crosses in question were made in the casting technique and they were decorated by engraving and relief technique. Considering the similar examples of crosses, the 9th-12th of the works is understood that they were produced over the centuries. The article also includes the catalog information of the crosses.

Keywords

Byzantium, Metal Art, Balıkesir Kuva-yi Milliyeye Museum, Relic, Reliquary cross

* **Sorumlu Yazar:** Feride İmrana Siddiki (Doç. Dr.), Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Balıkesir, Türkiye. E-posta: faltun@bandirma.edu.tr ORCID: 0000-0003-2709-6033

Atf: Siddiki, Feride İmrana. “Balıkesir Kuva-yi Milliyeye Müzesi Koleksiyonundaki Bizans Dönemi Bronz Röliker Haçlar.” *Art-Sanat*, 20(2023): 561–588. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1290116>

Extended Summary

Balıkesir is located in the northwest of the Anatolian Peninsula in the west of Turkey, an important part of it is located in the South Marmara and the other part in the North Aegean. The region where Balıkesir is located is known as Ancient Mysia. The history of Balıkesir goes way back. Traces of the Bronze Age (3200 BC) were found in the Yortan excavations in the region and the Paleolithic period in the İvrindi excavations. The first inhabitants of the Mysia Region were the Thracian tribe Mysians who entered through Thrace and the Straits. The region later passed into the hands of the Hittites, Phrygians, Alexander the Great, the Kingdom of Pergamon and the Romans and Byzantine Emperors. With the conquest of Anatolia by the Seljuks in 1071, the region was also Turkified. Karesi Principality was founded by Karesi Bey in the 1300s. Karesi Principality joined the Ottoman lands in 1345.

Kuva-yi Milliye Museum is located on Anafartalar Street in Balıkesir. The building was built in 1840 as the mansion of Giridizade Mehmet Pasha, the treasurer of Karesi sanjak. It was used as headquarters during the national struggle. It served as the town hall between 1947-88 and it has been used as a museum since 1996. The museum has two floors, the ground floor consists of Atatürk room and Kuva-yi Milliye halls. On the second floor, there are archaeological artifacts. Approximately 25000 works of study are preserved in the museum collections.

The relics in the Christian belief are the remains of the holy people, especially Christ, such as teeth and bones. Relics of martyrs, i.e. religious martyrs, have an important place in the early Christian period. With the end of the persecution of Christians in 312, various types of relics emerged. Bishops, parish priests, and hermit monks have accepted martial remains as primary relics. Items belonging to the time of Christ, parts of Mary's clothing were considered as secondary level relics. It is accepted that there are 3600 relics belonging to approximately 476 saints in the capital Istanbul. Relics have been introduced since the foundation of the city.

The relics is a sacred object in Christianity. It is the name given to objects of various forms in which relics of persons such as Christ, saints or objects that came into contact with them during their lifetime, are preserved. Relics were produced in many different types and sizes during the Byzantine time. In early Byzantine period relics are in the form of small sarcophagi made of marble or stone, or in the form of small boxes in the form of square, rectangular, oval, made of precious metals. Such crosses are small cruciform boxes that are joined together by a small lock system consisting of two parts. It was carried at chest level by hanging it on the neck with a metal or leather strap attached to the hanger ring on the upper cross arm. It was believed that reliquary crosses were carried by individuals in the form of *encolpion* on their necks, and that they protected them from diseases, evil and the evil eye due to their direct

connection with holy persons. The bones of the saints or the parts of the real cross in the relics were thought to protect the individuals who carried it from all kinds of evil.

Reliquary crosses were widely used in the Middle Byzantine period and it became an official part of religious dress in the 12th century. The reliquary crosses in museums and collections are produced between 10th-12th centuries.

Within the scope of this study, the form, production and decoration techniques were examined in terms of style and iconography of the themed scenes on eight bronze reliquary crosses during the Byzantine Period in the collection of Balıkesir Kuva-yi Milliye Museum. Photographs of the works were taken, their measurements were taken and their drawings were made. Since the reliquary crosses were brought to the museum through purchase, the exact location of the finds is not known.

Reliquary crosses, which are in the Archaeological Artifacts Collection of Balıkesir Kuvayi-Milliye Museum, constitute an important group of artifacts as they are in good condition and well preserved, with the exception of slight deterioration of one example (Cat. No. 8). Five of the reliquary crosses have two full lids (Cat. No. 1-5), and three have a single lid (Cat. No. 6-8). The crosses were produced in casting technique, and embossing (Cat. No. 5, 6, 7) and scraping (Cat. No. 1, 2, 3, 4 and 8). The reliquary crosses have been dated to the 9th-12th centuries, during the Middle Byzantine Period. They can be evaluated over the centuries. Similar examples of the works are in various museums and collections in Turkey and abroad. It shows that the crosses in question were widely used in Byzantine society.

Giriş

Balıkesir, Türkiye'nin batısında olup önemli bir bölümü Güney Marmara'da diğer bölümleri Kuzey Ege'de yer almaktadır. Balıkesir'in içinde bulunduğu bölge, Eski Çağ'da Mysia¹ olarak bilinmektedir. Balıkesir'in tarihi oldukça eskiye gitmektedir. Bölgedeki Yortan kazılarında Tunç Çağına (MÖ 3200) ve İvrindi kazılarında Paleolitik döneme ait izlere ulaşılmıştır. Mysia Bölgesi'nin ilk sakinleri, Trakya ve Boğazlar üzerinden giren Trak kabilesi Mysialılardır. Bölge sonrasında, Hititler, Frigler, Büyük İskender, Bergama Krallığı ve Romalıların ve Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. 1071'de Anadolu'nun Selçuklular tarafından ele geçirilmesiyle bölge de Türkleşmiştir. 1300'lerde Karesi Bey tarafından Karesi Beyliği kurulmuştur. 1345'te Karesi Beyliği, Osmanlı topraklarına katılmıştır.²

Çalışmanın gerçekleştirildiği Kuva-yi Milliye Müzesi, Balıkesir'de Anafartalar Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Yapı 1840 yılında Karesi sancağı defterdarı Giridizade Mehmet Paşa'nın konağı olarak yapılmıştır. Kurtuluş Savaşında karargâh olarak kullanılmıştır. 1947-1988 yılları arasında belediye binası olarak hizmet verip 1996 yılından beri müze olarak kullanılmaktadır. Müze iki katlıdır, giriş kat Atatürk Odası ve Kuva-yi Milliye salonlarından oluşmaktadır. İkinci katta ise arkeolojik eserler bulunmaktadır. Müzede yaklaşık 25000 etütlük eser korunmaktadır.³

Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesi Koleksiyonunda bulunan, birkaç örnek haricinde iyi durumda olan sekiz adet röliker haçlar bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Objeler müzeye satın alma yoluyla kazandırılmıştır. Bu sebeple haçların buluntu yerleri belli değildir. Röliker haçların üzerindeki İsa, Meryem ve aziz tasvirlerinin ele alınışları, bunların başkent İstanbul ya da Anadolu kökenli olduklarını göstermektedir. Çalışmada Orta Bizans Dönemi'ne (9.-12. yüzyıllar) tarihlenen bu haçların bilim dünyasına tanıtmak amaçlanmaktadır.

1. Hristiyan İnancında Rölik ve Rölikerlerin Önemi

Rölik, Hristiyan inancında, başta İsa olmak üzere kutsal kişilerden geriye kalan diş ve kemik gibi kalıntılardır. Erken Hristiyanlık döneminde martirlerin yani din şehitlerinden geriye kalan röliklerin önemli bir yeri vardır⁴. 312 yılında Hristiyanlara karşı yürütülen zulmün bitmesiyle⁵ röliklerin çeşitleri türleri ortaya çıkmıştır. Piskoposlara,

1 Halil Sözlü, *Balıkesir'de Türk İslam Dönemi Eserleri* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2022), 15, dipnot 14.

2 Sözlü, *Balıkesir'de Türk İslam Dönemi Eserleri*, 16.

3 Faruk Öncü, Aydın Çiçek, Canan Seyhan ve Berkan Karagöz, *Balıkesir Kent Rehberi* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2022), 48.

4 Margaret E. Frazer ve Anthony Cutler, "Reliquary", *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, ed. Alexander Kazhdan (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 1779-1782.

5 İmparator Büyük Konstantin (306-337) 313 yılında Milano Fermanı ile Hristiyan Kilisesi'ne hareket özgürlüğü tanıyarak kiliseyi Roma kanunlarıyla koruma altına almıştı. Bk. Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*,

kilise babalarına, münzevi keşişlere ve martirlere ait kalıntılar birincil derece rölik olarak kabul edilmiştir. İsa'nın dönemine ait eşyalar ve Meryem'in kıyafetine ait parçalar ise ikincil derece rölik olarak kabul edilmiştir.⁶ Birincil derece rölikler, İsa'nın zaferi üzerine kurban edilen azizlere ait olup İsa'nın zaferini vurgulamaktadır. Röliklerin, iyileştirici gücü olduğuna da inanılmaktadır. 4. yüzyılda, ölmüş kutsal kişiler mezarlarından çıkartılıp cesetlerinden arda kalan kemik, diş gibi kalıntıları parçalara ayrılarak İskenderiye, Antakya ve İstanbul'daki kiliselere dağıtılmıştır⁷. Başkent İstanbul'da yaklaşık 476 azize ait 3600 rölik olduğu kabul edilmektedir. Rölikler, kentnin kuruluşundan itibaren getirilmeye başlanmıştır. Röliklerin İstanbul'a getirilmesinde imparatorların büyük etkisi olmuştur. İstanbul'da röliklerinin saklandığı önemli kiliseler kurulmuştur⁸. Başkentteki Büyük Saray'da, Meryem'in (kıyafeti) *maphorionu*, kuşağı, kefeni, Vaftizci Yahya'nın kolu⁹ ve Aziz Stephanos'un kolu¹⁰ saklanmıştır.

İkonolastların röliklere karşı tutumunun tam olarak bilinmemesiyle birlikte, ikonalara ve kutsal kalıntılara saygı gösterilmesine karşı çıktıkları düşünülmektedir¹¹. Buna karşılık ikona severlerin, 787'de kazandıkları ilk zafer röliklerin ve rölikler haçlara gösterdikleri önemi artmıştır. Bu tür haçları, ikona severler, amulet gibi kötülöklere karşı koruduklarına inanıp boyunlarına takmaya başlamışlardır. Örneğin, Patrik I. Nikephoros'un (806-815) bu şekilde bir haç boynunda taşıdığı bilinmektedir¹². Orta Bizans Dönemi'nde rölik koleksiyonu çok popüler hâle gelmiştir. Ünlü rölikler buldukları kiliseden çalınıp başka bir kiliseye taşınmıştır. Örneğin Aziz Markos'un rölikleri Antakya'dan Venedik'e, Aziz Nikolaos'un rölikleri ise Myra'dan Bari'ye götürülmüştür¹³.

çev. Esra Ermert (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 59.

- 6 Ayşe Aydın, "Hristiyan Dinindeki Martir-Aziz Ve Rölik Kültünün Kılıkya-Isaurya Bölgesi Hristiyanlığına Yansımaları," *OLBA* 17 (2009), 66.
- 7 Frazer ve Cutler; "Reliquary", 1780.
- 8 Ioli Kalavrezou, "Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölik Kültü," *Büyük Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müftü Günay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 97.
- 9 Vaftizci Yahya'nın kolu 10. yüzyılın ortasında İstanbul'a getirilmiş ve Büyük Saraydaki Pharos (Fener) Kilisesi'ne yerleştirilmiştir. Bk. Margaret E. Frazer ve Anthony Cutler, "Reliquary", 1780; Kalavrezou, "Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölik Kültü," 111, Phoros (Fener) Kilisesi'nde ayrıca İsa'nın çarpmıha gerilmesi ile bağlantılı birtakım eşyaların saklandığı rölikler de bulunmaktadır. Önemli örnekler arasında haç, dikenli bir taç, çiviler, sünger ve İsa'nın bedenini delen mızrak yer almaktadır. Bu bilgiler, 12. yüzyılın sonunda Novgor'dlu Anthonios'un anlatımlarından. Bk. Kalavrezou, "Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölik Kültü", 101.
- 10 Aziz Stephanos'un Bizans İmparatorluğu'nda ayrı bir önemi bulunmaktadır. Azizin "taç" adı verilen sağ kolu röliki iki önemli seremoniyle, taç giyme töreni *stepsimon* ve evlilik seremonisi *stephanoma* ile bağlantılıdır. Aziz Stephanos'a ait olduğuna inanılan sağ kol rölikeri İmparatoriçe Pulkheria (399-453) tarafından Kudüs'ten Konstantinopolis'e getirilerek Büyük Saray içinde yaptırdığı Aziz Stephanos Kilisesi içine yerleştirilmiştir. Bk. Corolyon L. Connor, *Bizans'ın Kadınları*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011), 90. Azizin kutsal emanetlerinin Konstantinopolis'e taşınması Almanya Trier'de bulunan bir fildişi levhada betimlenmiştir. Bk. Laskarina Bouras ve Maria G. Parani, *Lighting in Early Byzantium* (Washington D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, 2008), No.11.
- 11 Frazer ve Cutler, "Reliquary", 1780.
- 12 Joachim Cotsonis ve Maria Kouroumali, *Greek, Roman and Byzantine Objects From the Archbishop Iakovos Collection* (Washington DC: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2012), 6, 7.
- 13 Frazer ve Cutler, "Reliquary", 1780.

Röliker, Hristiyanlıkta kutsal sayılan İsa, aziz ve azizeler gibi kişilere ait (kemik, diş vb.) kalıntılarının ya da yaşamları sırasında temas ettikleri nesnelere konulduğu ve saklandığı çeşitli biçimlerdeki objelere verilen isimdir¹⁴. Rölikerler Bizans Dönemi'nde çok farklı tür ve boyutlarda üretilmiştir. Erken Bizans Dönemi'ne ait rölikerler, mermer ya da taştan yapılmış küçük lahit formunda veya kare, dikdörtgen, oval formlu küçük kutular şeklindedir¹⁵. Rölikerlerin diğer bir grubunu röliker haçlar¹⁶ oluşturmaktadır. Bu tür haçlar iki parçadan oluşan, küçük bir kilit sistemiyle birbirine kenetlenen haç biçiminde küçük kutucuklardır. Üst haç kolunda bulunan askı halkasına geçirilen maden ya da deri bir askı ile boyuna asılarak göğüs hizasında taşınmaktaydı¹⁷.

Röliker haçlar, *enkolpion*¹⁸ şeklinde bireyler tarafından boynunda taşınmaktaydı. Bunların, kutsal kişilerle birebir bağlantılı olmasından dolayı takan kişileri hastalıklardan, kötülüklerden ve nazardan koruduklarına inanılmıştır¹⁹. Röliklerin içinde bulunan azizlere ait kemik yahut gerçek haçın parçalarının onu taşıyan bireyleri her türlü kötülükten koruduğu düşünülmüştür²⁰. Enkolpion ile bağlantılı "*phylakterion*"

14 Ayla Ödekan, "Röliker", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007), 293; Hasan Buyruk, "Giresun Müzesi'nde Bulunan Rölikerler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 29/7 (2013), 136; Zeynep Çakmakçı, "Şükür Tül Eski Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri", *TÜBA-KED* 15 (2017), 53.

15 Aydın, "Hristiyan Dinindeki Martir-Aziz ve Rölik Kültürünün Kilikya-Isaurya Bölgesi Hristiyanlığına Yansımaları", 69.

16 Haçın, Hristiyan inancı ve sanatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Haç (σταυρός), İsa'nın çarmıha gerilişini sembolize etmektedir. İsa'nın çarmıh üzerindeki ölümü ile sonsuz yaşam umudunu sunmasıyla Hristiyan inancının en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Bk. Gerhard Podskalsky, "Cross", *Oxford Dictionary of Byzantium I*, ed. Alexander Kazhdan (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 549-550. İsa'nın çarmıha gerilmesi, ölüme karşı zaferi simgelemesinin yanında Hristiyanlık ve imparatorlar için düşmanlara karşı kazanılan zaferin de sembolüdür. Meryem Acara Eser, "Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç", *Bizans ve Çevre Kültürler: Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen'e Armağan*, ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu (İstanbul: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2010), 27, 28. Büyük Konstantin'in annesi Helena Gerçek Haç'ın bulunmasından sonra efsaneye göre bu haçtan bir parçayı iki çivili birlikte Konstantinopolis'e oğluna gönderdi. Konstantinos çivileri, miğferine ya da tacına taktı. İmparatorun savaşta (miğfer) ya da devlet işlerinde (taç) taşıdığı bu rölikler, imparatorun eylemlerinde ve kararlarında olumlu bir şekilde etkili olmuştur. Bk. Kalavrezou, "Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölik Kültü", 98. Bizans döneminde haçlar, törensel işlevlerinin yanı sıra küçük boyutlu pandantif (sarkaç) ve röliker olarak da boynuna asılarak kullanılmıştır. Hristiyanlar tarafından kullanılan pandantif haçlar genellikle nazar, hastalık ve kötülüklerle karşı koruyucu özelliği olduğuna inanılan, kadın ve erkekler tarafından boynuna asılan takılardır. Üzerlerinde Hristiyan dinine ait kutsal kişi ve konular tasvir edilmiştir. Gülgün Koroğlu, *Anadolu Uygurluklarında Takı* (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2004), 45.

17 Gülgün Koroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları", *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, haz. Kadir Pektaş (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), 419; Meryem Acara Eser, "Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar", *Komana Ortaçağ Yerleşimi*, ed. Deniz. Burcu Erciyas ve Mustafa Nuri Tatbul (İstanbul: Ege Yayınları, 2015), 168.

18 Enkolpion, Yunanca "göğüs üzerinde" anlamına gelmektedir. Göğüz üzerine bir zincire asılarak takılan kutu madalyon rölikerlerdir. Bk. Ayla Ödekan, "Enkolpion", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007), 291.

19 Sheila D. Campbell ve Anthony Cutler, "Enkolpion", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, ed. Alexander Kazhdan, (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 700.

20 Nilüfer Peker, "Erken Bizans'ta Bir Kişisel Dindarlık Objesi ve Yakarış Duaları: Nysa Enkolpion'u", *Arke-*

ve “*phylakton*” terimleri, “*phylasso*” yani “korumak” kelimesinden türetilmiş olup nesnenin koruyucu rolüne, buna karşılık gelen “*periapton*” ve “*perriamma*” terimleri ise “takılmak” veya “üzerinde durmak” anlamlarına gelerek nesnenin vücutla ilişkisine işaret etmektedir. Benzer şekilde “*enkolpion*” terimi de türetilen bir birleşiktir. En, (İn) edatı ve kolpos (koynunda) ismi nesnenin vücut üzerindeki yerleşimini belirtmektedir²¹.

Röliker haçlar içlerinde Hristiyan inancı için önemli bir kalıntıyı saklamaktaydı. Ayrıca içi boş örnekler de bulunmaktadır. Bazı rölikerlerin içine ezilmesini önlemek amacıyla macun yerleştirildiği düşünülmektedir²². Bu haçlar, Orta Bizans Dönemi’nde yaygın olarak kullanılmış ve 12. yüzyılda dinî kıyafetlerin resmi bir parçası hâline gelmiştir. Müze ve koleksiyonlarda yer alan röliker haçlar, genellikle 10.-12. yüzyıl arasında üretilmişlerdir²³. Orta Bizans Dönemi’nde röliker haçlar, çeşitli madenlerden döküm tekniğinde fabrikasyon olarak üretilmişlerdir. Boyunda taşındıkları için Bizans coğrafyasındaki dolaşımı oldukça yaygındır²⁴. 9.-12. yüzyıllarda röliker haçların yoğun olarak bulunması bu tür haçların onları kişisel eşyaları olarak boyunlarında taşıyanların kendilerini kötülüklerden ve hastalıklardan koruduklarına inanmalarından kaynaklanmaktadır.

Röliker haçların ikonografik özelliklerinden dolayı başlıca üretim merkezlerinin Suriye ve Filistin yani Kutsal topraklar olduğu düşünülmektedir²⁵. Ancak bu haçlar üzerine yapılan yeni çalışmalar, üretim merkezlerinin Konstantinopolis ve Anadolu kaynaklı olduklarını göstermektedir²⁶. Ayrıca malzeme ve işçilik açısından kaliteli olan röliker haçların İmparatorluğun büyük şehirlerindeki atölyelerde yapıldıkları öne sürülmektedir²⁷. Röliker haçların üzerindeki figürlere bakıldığında yüz özellikleri, duruşları ve üzerindeki giysilerin ele alınışında farklılıklar olduğu anlaşılmakta ve bunların ana atölyelere bağlı yan üretimler olduğunu görülmektedir. Avrupa ve Amerika’daki birçok müze ve koleksiyonda bu tür haçların yoğun bir şekilde bulunmasının sebebi, hacıların Kutsal Topraklardan dönerken yanlarında getirmeleridir²⁸.

oloji ve Sanat 159 (2018), 137.

21 Ivan Drpić, “The Enkolpion: Object, Agency, Self”, *Gesta* 57 (2018), 198.

22 Gülgün Koroğlu, “Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları”, 419.

23 Acara Eser, “Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı”, 38.

24 Buyruk, “Giresun Müzesi’nde Bulunan Rölikerler”, 136.

25 Yakup Ünlüler, “Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar” (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 230.

26 Anna Peskova, “Byzantine Pendant Reliquary Crosses From the Territory of Medieval Rus,” *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, ed. Majiej Solomon, Marcin Woloszyn, Alexander Musin ve Perica Špehar (Kraków-Leipzig-Rzeszów-Varşova: Leipziger Universitätsverlag, 2012), 2: 403.

27 Bilgili, “Bizans Dönemi”, 159.

28 Sarah Taft, “Reliquary Cross,” *The Glory of Byzantium Art And Culture Of The Middle Byzantine Era A.D.843-1261*, ed. Helen C. Evans ve William D. Wixom (New York: Metropolitan Müzesi Yayınları, 1997), 169, Kat. 119.

Röliker haçlar, taş kalıplara iki kanat hâlinde döküldükten sonra menteşeler yardımıyla birbirlerine birleştirilmiştir. Menteşelere bağlanan askı halkaları ise ayrıca üretilmiştir. Röliker haçların boyları yaklaşık 4.0-10.0 cm arasında olup kalınlıkları genel olarak 0.5 cm'dir²⁹.

Rölikerlerin üzerlerinde farklı tekniklerle yapılmış süslemeler vardır³⁰. Bir yüzlerinde İsa, diğer yüzlerinde ise orans durumunda Meryem, aziz, azizeler betimlenmiştir. Meryem genellikle haç kollarının uçlarında yer alan dört Baş melek, azizler ya da dört *İncil* yazarının tasviri ya da sembolleri ile birlikte betimlenmiştir³¹. Röliker haçlarının yüzeyinde betimlenen konulu sahnelere bakıldığında “İsa'nın Çarmıha Gerilmesi” sahnesinin ön planda olduğu görülmektedir. Ayrıca aynı haç üzerinde “İsa'nın Doğumu”, “İlk Bakımı” ve “Vaftiz” konularını içeren haçlar da bulunmaktadır³². Röliker haçların üzerindeki bu tür süslemeler, 7.-8. yüzyıla tarihlenen üzeri konulu sahnelerle süslenmiş buhurdanları anımsatmaktadır³³. Röliker haçlarda yer alan sahnelerden biri de “Deesis”tir³⁴. Figürlerin etrafında kalan boş alanlar, küçük haçlar, monogramlar, yazıtlar ve bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Röliker haçların üzerinde azizlere ait tasvirler de bulunmaktadır³⁵. Bu aziz tasvirlerinin başlıcaları: Aziz Demetrios³⁶, Aziz Georgios³⁷, Aziz Nikolaos³⁸, Aziz Ioannes³⁹, Aziz Theodoros⁴⁰, Aziz Stephanos⁴¹, Azize Paraskeve ve Azize Kyriake⁴² dir.

29 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze* (Paris: Picard, 2006), 24-25.

30 Kazıma, kabartma kazıma, emaye (mine) ve renkli taş, kakma ve niellodur.

31 Gülgün Köroğlu, “Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları”, 419.

32 Atina Bizans Müzesinde ve Benaki Müzesinde iki örnek bulunmaktadır. Bk. Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 66, G. 41 ve 43.

33 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 67.

34 Gülgün Köroğlu, “Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları”, 419; Hasan Buyruk, “Giresun Müzesi'nde Bulunan Rölikerler”, 137.

35 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 91-108.

36 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 242, Kat. 189.

37 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 283-284, Kat. 312-313-314-315.

38 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 285, Kat.316.

39 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 288-290, Kat. 330-335.

40 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 293, Kat. 342.

41 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 296, 307, 315, Kat. 351, 386, 408.

42 Röliker haçların üzerinde bu iki azizenin tasvir edilmesi oldukça önemlidir. Çünkü Azize Paraskeve ismi Yunanca “Cuma günü” anlamına gelmektedir ve İsa'nın çektikleri ile ölümünü; Azize Kyriake ismi ise Yunanca “Pazar günü” anlamına gelmektedir ve İsa'nın dirilişini temsil etmektedir. Feride İmrana Altun, “Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Azize Paraskevi ve Azize Kyriaki Resimleri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 53 (Ağustos 2021), 50-70; Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 330, 356, 359, Kat. 456, 536, 546.

2. Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesindeki Röliker Haçlar Üzerinde Yer Alan Tasvirler⁴³

Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesindeki röliker haçlar üzerinde “Çarmıhta İsa”, “İsa⁴⁴” (?) ve “Meryem *Blakhernitissa* (*Βλαχερνίτισσα*)” tasvirleri yer almaktadır.

İsa'nın çarmıha gerilmesinin Ortodoks inancında oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. “İsa'nın Çarmıha Gerilmesi” sahnesi, İsa'nın yaşamının çektikleri döneme ait bir bayram sahnesidir. Bu sahne dört *İncil*'de de⁴⁵ görülmektedir. *Yuhanna İncili*'nde olay şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bunun üzerine İsa'yı alıp götürdüler. İsa haçını yüklenerek, adı “Kafatası” olan, İbranice'de GOLGOTA denilen yere çıktı. Orada O'nu ve iki kişiyi daha çarmıha gerdiler. Biri bir yanda öbürü öbür yanda İsa ise ortadaydı. Pilatus bir belge yazarak haçın üstüne bastı. Yazılan şuydu: NASIRALI İSA YAHUDİLERİN KRALI. İbranice, Latince ve Yunanca yazılan bu belgeyi Yahudilerden birçok kişi okudu. Çünkü İsa'nın çarmıha gerildiği yer kentte yakındı. Bunu gören Yahudilerin başrahipleri Pilatus'a “Yahudilerin Kralı diye yazma” dediler, “Kendisi, ‘Ben Yahudilerin Kralıyım’ dedi diye yaz.” Pilatus “Ne yazdımsa yazdım” diye karşılık verdi.

Askerler İsa'yı çarmıha gerdikten sonra giysilerini alıp askerlerin her birine birer pay vermek amacıyla dörde böldüler. Harmanisini de aldılar. Tek parçadan oluşmuş dikişsiz bir dokumaydı bu. Bu nedenle, birbirlerine “Gelin bunu yırtmayalım” dediler, “Kimin payına düşeceğine bulmak için kura çekelim.” Böylelikle Şu kutsal yazı yerine geliyordu:

“Giysilerimi aralarında paylaştılar,

Harmanim üstüne kura çektiler.”

İşte askerler böyle yaptılar.

İsa'nın haçı yanında annesi, teyzesi, Klopas'ın karısı Meryem ve Magdalalı Meryem duruyorlardı. İsa annesi ile sevdiği öğrencisinin orada olduğunu görünce annesine, “Anne işte oğlun” dedi. Ardından öğrenciye, “İşte annen” dedi. O andan sonra bu öğrenci İsa'nın annesini kendi evine aldı.”⁴⁶

“İsa'nın Çarmıha Gerilme” sahnesi 5. yüzyıldan itibaren Hristiyan sanatında görülmeye başlanmıştır. Bu döneme ait ilk örneklerde İsa'nın gözleri açık, başı ve gövdesi dik, bacakları yan yana ve uzun *colobium* giyimlidir. 6. yüzyılda Suriye'de üretilmiş

43 T.C. Balıkesir Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Balıkesir Kuva-yi Milliye Müze Müdürlüğü tarafından verilen 22.03.2023 tarih ve E-35164542-155,01 (15501)-3600278 sayılı izin ile müzede çalışma yürütülmüştür.

44 Kat. No. 1, 2, 3 üzerlerindeki figürler net seçilemediğinden tasvirleri sınıflandırma dışında kalmıştır.

45 Matta: 27: 32-44; Markos 15: 21-32; Luka: 23: 26-43; Yuhanna19: 16-37. *İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Yayınları, 2022), 59, 97,158 ve 201.

46 Yuhanna19: 16-37. *İncil*, 201.

Rabbula İncili’nde ve Suriye-Filistin Kökenli ampulalarda yer almaktadır⁴⁷. Ayrıca Fieschi Morgan Koleksiyonu’nda 9. yüzyıla tarihlenen bir *staurothekte* görülmektedir⁴⁸.

Erken dönemde cepheden gözleri açık olan İsa 9. yüzyıldan sonra gözleri kapalı, başı eğik ve hafif yana dönük, genellikle “S” kıvrımı oluşturan vücudunun üzerinde belini saran beyaz kumaş ile tasvir edilmiştir⁴⁹. Anıtsal resim sanatında birçok kilisenin resim programında “İsa’nın Çarmıha Gerilme” sahnesi bulunmaktadır.

Balıkesir Müzesi’ndeki röliker haçların üzerindeki İsa tasvirleri incelendiğinde üslup ve kompozisyon açısından üç farklı tipte Çarmıhta İsa betimi görülmektedir. Bunlar şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Çarmıhta İsa Tip I: İsa çarmıhta merkezde cepheden, başı çok hafif sola düşük, *colobium* giyimli, haç kollarının altında ICXC/NHKA yazılı, Kat. No. 4’dir.

Çarmıhta İsa Tip II: İsa çarmıhta merkezde cepheden, başı tamamen sola düşük, *colobium* giyimli. Haç kollarının altında IC/XC yazılı, Kat. No.7’dir.

Çarmıhta İsa Tip III: İsa çarmıhta merkezde cepheden, başı hafif sola düşük, *colobium* giyimli. Haç kollarının altında solda Meryem ve sağda İncil Yahya’nın bulunduğu, Kat. No. 5, 6’dır. Aynı müzede röliker haçlar üzerinde görülen diğer bir tasvir “Meryem *Blakhernitissa* (*Βλαχερνίτισσα*)”dır.

“Meryem *Blakhernitissa* (*Βλαχερνίτισσα*)” olarak isimlendirilen ve orans durumunda dua eder hâlde eller dışarıya doğru açılmış durumda tasvir edilen bu Meryem tipi, adını Konstantinopolis’te yer alan Blakhernae Manastırı’nda korunan ikonadan almıştır⁵⁰. “Meryem *Blakhernitissa*”, Bizans sanatında farklı malzemeden üretilmiş eserlerde görülmektedir. Örneğin Berlin, Museum für Spatanike und Byzantium’da bulunan ve geç 12. yüzyıla tarihlenen mermer ikonada⁵¹, 11.-12. yüzyıllara ait camelolar üzerinde bulunmaktadır⁵². Bizans sikke⁵³ ve mühürlerinde⁵⁴ de betimlenmiştir.

47 David Tablot Rice, *Art of the Byzantine Era* (Londra: Thames and Hundson Ltd, 1963), 37-42.

48 Thomas F. Mathews, “The Fieschi Morgan Staurothek,” *The Glory of Byzantium Art And Culture Of The Middle Byzantine Era A.D.843-1261*, ed. Helen C. Evans ve William D. Wixom (New York: Metropolitan Müzesi Yayınları, 1997), 74-75, Kat. 35.

49 Feride İmrana Altun Sıddıki, *Kapadokya Bölgesi Soğanlıdere Vadisin’de Üç Kilise* (Ankara: Gece Kitaplığı 2020), 223.

50 Nancy P. Ševčenko, “Virgin Blachernitissa,” *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), III: 2170.

51 Thomas F. Mathews, “Icons with Archangel Michael and the Virgin Orans,” *The Glory of Byzantium Art And Culture Of The Middle Byzantine Era A.D.843-1261*, ed. Helen C. Evans ve William D. Wixom (New York: Metropolitan Müzesi Yayınları, 1997), 45-46. Kat. 12.

52 Alisa Vladimiovna Bank, *Byzantine Art In The Collections Of Soviet Museum* (New York: Aurora Art Yayınları, 1978), 166; David Buckton, *Byzantium Treasures of Byzantine Art And Culture* (Londra: British Müzesi Yayınları 1994), 158-159, 172.

53 Ceren Ünal, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 209-211.

54 Vera Bulgurlu, *Bizans Kurşun Mühürleri* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 52, 53 Kat. 23.

Balıkesir Müzesindeki röliker haçlar üzerinde iki farklı tipte Meryem *Blakhernitissa* (*Βλαχερνίτισσα*) yer almaktadır. Bunlar şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Meryem Blakhernitissa Tip I: Meryem Orans durumunda dua eder halde eller dışarıya doğru açılmış, *maphorion* giyimli, etrafında madalyon içinde dört İncil yazarlı, Kat. No. 5'dur.

Meryem Blakhernitissa Tip II a: Meryem Orans durumunda dua eder halde eller dışarıya doğru açılmış, *maphorion* giyimli, Meryem'in iki yanında Selvi (Servi) ağacı tasvirli, Kat. No. 4'dur.

Meryem Blakhernitissa Tip II b: Meryem Orans durumunda dua eder halde eller dışarıya doğru açılmış, *maphorion* giyimli Meryem'in iki yanında geometrik motif tasvirli, Kat. No. 8'dir.

Balıkesir Müzesindeki röliker haçlardan *Meryem Blakhernitissa Tip II a* olarak sınıflandırılan haçın üzerinde Selvi ağacı motifi görülmektedir. Selvi ağacı Hritiyanlık sanatında ölüm ile bağlantılıdır. Bu ağacın, koyu renkli olması ve kesildikten sonra tekrar filizlenmemesi ölümü çağrıştırmaktadır⁵⁵. Bizans sanatında Selvi ağacı motifi başta duvar resimlerinde olmak üzere⁵⁶ farklı malzemeden yapılmış eserler üzerinde yer almaktadır. Örneğin Stratonikeia kentindeki Bizans Dönemi'ne ait 11. yüzyıla tarihlenen liturjik taş eserlerde betimlenmiştir⁵⁷. Atina Epigrafi Müzesindeki 10.-11. yüzyıllara ait Sergios'un mezar taşında Selvi ağacı tasvir edilmiştir⁵⁸. Ayrıca Sofya Ulusal Arkeoloji Enstitüsü ve Müzesinde sergilenen 12. yüzyıla tarihlenen Meryem betimli altın enkolpionun arka yüzündeki haç betiminin iki yanında Selvi ağacı görülmektedir⁵⁹. Röliker haçlar üzerinde de bu motifin görülmesi onu taşıyan kişiye ölümlü hatırlatmasıyla bağlantılı olabilir⁶⁰.

55 George Ferguson, *Signs and Symbols In Christian Art* (Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1954), 30; Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, "Stratonikeia Kenti Bizans Dönemi Liturjik Taş Eserleri" *Stratonikeia Çalışmaları I Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, ed. Bilal Söğüt (İstanbul: Ege Yayınları, 2015), 161.

56 Örneğin Kapadokya Bölgesi Soğanlıdere Vadisi'ndeki Karabaş Kilisesi'nde Bema kemerinin sol altı alt tabakasında yer alan aziz iki Selvi ağacı arasında gösterilmiştir. Bk. Altun Sıddıki, *Kapadokya Bölgesi Soğanlıdere Vadisin'de Üç Kilise*, 58, 59.

57 Öztaşkın, "Stratonikeia Kenti Bizans Dönemi Liturjik Taş Eserleri", 161, 165, Kat. 4.

58 Charalambos B. Kritzas, "Funerary Inscription to Sergios," *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*, ed. Demetra. Papanikola-Bakirtzi (Atina: Hellenic Cultural Heritage, 2002), 544, Kat. 744.

59 Georgia Papazotou, "Gold Enkolpion With The Virgin," *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*, ed. Demetra. Papanikola-Bakirtzi (Atina: Hellenic Cultural Heritage, 2002), 514, Kat. 704.

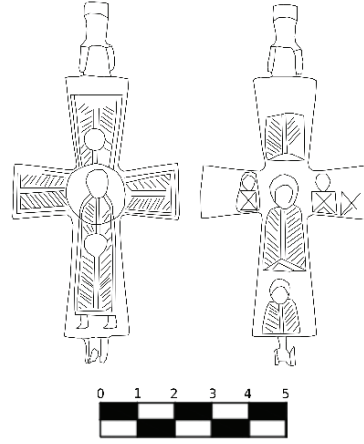
60 Üzerinde Selvi ağacı tasvirleri bulunan röliker haç örneklerinden makalenin değerlendirme bölümünde bahsedilmiştir.

3. Katalog⁶¹

Çalışmada, söz konusu müzenin koleksiyonunda yer alan sekiz röliker haç; biçim, yapım ve süsleme teknikleri, üzerlerindeki konulu sahnelerin üslup ve ikonografileri açısından incelenmiştir. Eserlerin fotoğrafları çekilmiş, ölçüleri alınmış ve çizimleri yapılmıştır. Röliker haçlar müzeye satın alma yoluyla kazandırıldığı için buluntu yerleri tam olarak bilinmemektedir.

G. 1: Kat. No.1 (F.İ. Siddiki, 2023)

G. 2: Kat. No.1 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 1(G. 1-G. 2)

Müze En. No: 2001/378

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma, 22. 01. 1997

Ölçüleri: Y: 9.1cm G: 4.1 cm K: 0.7 cm

Tip: I

Eserin Tanımı: Sağlam durumdaki rölikerin yüzeyi korozyon sebebiyle kısmen tahrip olmuştur. Röliker haç iki kapaklı, döküm tekniğinde üretilmiştir. Latin haçı formuna sahiptir. Haçın kolları merkezden dışarı genişlemektedir. Rölikeri oluşturan parçalar birbirine menteşelerle tutturulmuştur. Üst koldaki halka eksiktir. Haçın her iki yüzünde yer alan figürler kazıma tekniği kullanılarak yapılmıştır.

Ön Yüz: Merkezde bel hizasına kadar cepheden kimliği tam belirlenemeyen erkek figürü (İsa?) yer almaktadır. Figürün başı ve halesi oldukça siliktir ve üzerindeki *himation* yatay çizgilerle vurgulanmıştır. Bu figürün etrafını üst ve alt kolda birer,

61 Katalogda yer alan Kat. No: Katalog No. Müze En. No: Müze Envanter No. Müze Gel. Şek ve Tar.: Müze Gel. Şek. Ve Tarihi., ölçülerde Y: Yükseklik, G: Genişlik ve K: Kalınlık bilgilerini vermektedir.

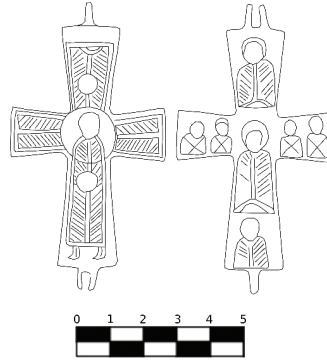
yan haç kollarında ikişer adet aziz figürü (?) çevrelemektedir. Üst ve alttaki figürler gövde hizasında, yandaki figürler ise büst hâlinde cepheden tasvir edilmiştir. Üst ve alt haç kollarındaki azizlerin de üzerinde çizgilerle *himationları* vurgulanmıştır. Yan haç kolundaki figürlerin üzerindeki giysiler X şeklinde belirgin hâle getirilmiştir.

Arka Yüz: Üst haç kolunun üzerinde dik bir çizginin iki yanında dışarı doğru uzanan verev çizgiler ortada dairesel motif ile sonlanmaktadır. Yan haç kollarında ise dik bir çizginin iki yanında dışarı doğru balıksırtını andıran verev çizgiler yer almaktadır. Haç kollarının kesişme noktasında merkezde gövde kısmı madalyon içinde kalan ayakta cepheden ayakları sola doğru dönük bir figür bulunmaktadır. Giysisindeki süsleme üst haç kolundaki süslemeye benzemektedir.

Tarih: 11. yüzyıl

G. 3: Kat. No.2 (F.İ. Sıddıki, 2023)

G. 4: Kat. No.2 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 2 (G. 3-G. 4)

Müze En. No: 2001/379

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma 22. 01. 1997

Ölçüleri: Y: 9.1 cm G:4.1 cm K: 0.7 cm

Tip: I

Eserin Tanımı: Sağlam durumdadır. Röliker haç iki kapaklı, döküm tekniğinde üretilmiştir. Latin haçı formundadır. Haçın kolları merkezden dışarı doğru genişlemektedir. Rölikeri oluşturan parçalar birbirine menteşelerle tutturulmuştur. Üst koldeki halka eksiktir. Haçın her iki yüzündeki süslemeler kazıma tekniğinde yapılmıştır.

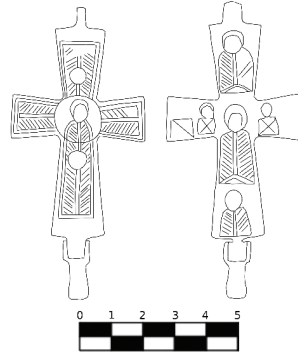
Ön Yüz: Üst haç kolunun üzerinde dik bir çizginin iki yanında dışarı doğru uzanan verev çizgiler ortada dairesel motif ile sonlanmaktadır. Yan haç kollarında ise dik bir çizginin iki yanında dışarı doğru balıksırtını andıran verev çizgiler yer almaktadır. Haç kollarının kesişme noktasına denk gelen orta eksende yer alan figürün gövde kısmı, madalyon içerisine alınmış ve ayakları sola doğru dönük vaziyette resmedilmiştir. Giysisindeki süsleme üst haç kolundaki süslemeye benzemektedir.

Arka Yüz: Merkezde bel hizasına kadar cepheden kimliği tam belirlenemeyen erkek figürü (İsa?) yer almaktadır. Figürün başı ve halesi oldukça siliktir ve üzerindeki *himation* yatay çizgilerle vurgulanmıştır. Bu figürün etrafını üst ve alt kolda birer, yan haç kollarında ikişer adet aziz figürü (?) çevrelemektedir. Üst ve alttaki figürler gövde hizasında, yandaki figürler ise büst halinde cepheden tasvir edilmiştir. Üst ve alt haç kollarındaki azizlerin de üzerinde çizgilerle *himationları* vurgulanmıştır. Yan haç kolundaki figürlerin üzerindeki giysiler X şeklinde belirgin hâle getirilmiştir.

Tarih: 11. yüzyıl

G. 5: Kat. No.3 (F.İ. Siddiki, 2023)

G. 6: Kat. No.3 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 3 (G. 5-G. 6)

Müze En. No: 2001/380

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma 22. 01. 1997

Ölçüleri: Y: 9.1 cm G: 4.2 cm K: 0.7 cm

Tip: I

Eserin Tanımı: Sağlam durumdaki rölikerin yüzeyi korozyon sebebiyle kısmen tahrip olmuştur. Röliker haç iki kapaklı, döküm tekniğinde üretilmiştir. Latin haçı formuna sahiptir. Haçın kolları merkezden dışarı genişlemektedir. Rölikeri oluşturan parçalar birbirine menteşelerle tutturulmuştur. Üst koldaki halka eksiktir.

Ön Yüz: Merkezde bel hizasına kadar cepheden kimliği tam belirlenemeyen erkek figürü (İsa?) yer almaktadır. Figürün başı ve halesi oldukça siliktir ve üzerindeki *himation* yatay çizgilerle vurgulanmıştır. Bu figürün etrafını üst ve alt kolda birer, yan haç kollarında ise ikişer adet aziz figürü (?) çevrelemektedir. Üst ve alttaki figürler gövde hizasında, yandaki figürler ise büst halinde cepheden tasvir edilmiştir. Üst ve alt haç kollarındaki azizlerin de üzerinde çizgilerle *himation*ları vurgulanmıştır. Yan haç kolundaki figürlerin üzerindeki giysiler X şeklinde belirgin hâle getirilmiştir.

Arka Yüz: Üst haç kolunun üzerinde dik bir çizginin iki yanında dışarı doğru uzanan verev çizgiler ortada dairesel motif ile sonlanmaktadır. Yan haç kollarında ise dik bir çizginin iki yanında dışarı doğru balıksırtını andıran verev çizgiler yer almaktadır. Haç kollarının kesişme noktasına denk gelen orta ekseninde yer alan figürün tamamı, madalyon içerisine alınmış ve ayakları sola doğru dönük vaziyette resmedilmiştir. Giysisindeki süsleme üst haç kolundaki süslemeye benzemektedir.

Tarih: 11. yüzyıl

G. 7: Kat. No.4 (F.İ. Sıddıki, 2023)

G. 8: Kat. No.4 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 4 (G. 7-G. 8)

Müze En. No: 2013/2758

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma 2013

Ölçüleri: Y: 7.5 cm G: 3.7 cm K: 1 cm

Tip: I, Çarmıhta İsa Tip I, Meryem Blakhernitissa Tip II a

Eserin Tanımı: Sağlam durumdadır. Röliker haç iki kapaklı olup döküm tekniği ile üretilmiştir. Latin haçı formundadır. Haçın kolları merkezden dışarı doğru genişlemektedir. Rölikeri oluşturan parçalar birbirine menteşelerle tutturulmuştur. Üst koldaki halka kopmuş vaziyettedir. Haç kollarının birleşme noktası dışarıya doğru taşkındır. Her iki yüzündeki figürler kazıma tekniğinde yapılmıştır.

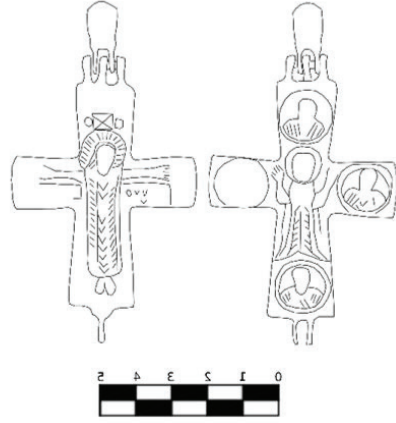
Ön Yüz: Haçın ortasında İsa yer almaktadır. İsa'nın üzerinde *colobium* vardır. İsa'nın haleli başı üzerinde çarmıhın üst bölümü görülmektedir Bunun üzerindeki yatay levhada X yer almaktadır. İsa'nın kollarının altında ise soldan sağa doğru “ İsa Zafer'dir” anlamında ICXC NHKA harflerinden oluşan monograma yer verilmiştir.

Arka Yüz: Kazıma tekniğinde orans pozisyonunda, haleli Meryem figürü tasvir edilmiştir. Meryem *stikharion* üzerine *maphorion* giyimlidir. *Maphorionu* üzeri dikey çizgilerle belirgin hâle getirilmiştir. Meryem'in omuzunun iki yanında stilize edilmiş Selvi ağacı vardır. Figürün tepesinde ‘MH ÖV’ (Meter Theo) Tanrı Anası yazılıdır.

Tarih: 10.- 11. yüzyıl

G. 9: Kat. No.5 (F.İ. Siddiki, 2023)

G. 10: Kat. No.5 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 5 (G. 9-G. 10)

Müze En. No: 2013/2759

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma 2013

Ölçüleri: Y: 9.6 cm G: 5.2 cm K: 1 cm

Tip: I Çarmıhta İsa Tip III, Meryem Blakhernitissa Tip I

Eserin Tanımı: Sağlam durumdaki rölikerin yüzeyi korozyon sebebiyle kısmen tahrip olmuştur. Röliker haç iki kapaklı olup döküm tekniğinde üretilmiştir. Latin haçı formundadır. Haçın kolları merkezden dışarı doğru genişlemektedir. Rölikeri oluşturan parçalar birbirine menteşelerle tutturulmuştur. Üst koldaki halka eksiktir. Rölikerin iki yüzündeki figürler kabartma tekniğinde yapılmıştır.

Ön Yüz: Çarmıhta İsa tasviri ile kolun iki yanında sağda Meryem solda İncilci Yahya küçük figürler olarak tasvir edilmiştir. İsa'nın haleli başı üzerinde çarmıhın üst bölümü

görülmetedir Bunun üzerindeki yatay levhada X benzeri bir işaret veya simge yer almaktadır. İsa'nın üzerinde *colobium* vardır. İsa'nın kolları iki tarafa doğru açık ve haleli başı hafif sağ koluna doğru eğik vaziyettedir. Başının üzerinde güneş ve ay motifleri bulunmaktadır⁶². Kollarının altında, Meryem'in sağında Yunanca olarak 'Ιδ̅ετ̅ ον̅ σο̅ν' (işte oğlun) ve İncilci Yahya'nın solunda 'η̅ με̅τη̅ρο̅ν' (işte annen) yazısı görülebilmektedir⁶³.

Arka Yüz: Ortada ayakta orans pozisyonunda Meryem *stikharion* üzerine *maphorion* giyimlidir. Dört kolun ucundaki madalyonlarda İncil yazarları vardır.

Tarih: 10.- 11. yüzyıl

G. 11: Kat. No.6 (F.İ. Sıddıki, 2023)

G. 12: Kat. No.6 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 6 (G. 11-G. 12)

Müze En. No: 2001/381

Müze Gel. Şek. ve Tar: Satın alma 22.01.1997

Ölçüleri: Y: 8.1 cm G: 5.50 cm K: 6 cm

Tip: I, Çarmıhta İsa Tip III.

Eserin Tanımı: Haç, genel itibariyle sağlam durumda olmasına karşın az da olsa korozyona uğramıştır. Röliker haç, döküm tekniğinde üretilmiştir. İki kapaklı rölikerin diğer kapağı günümüze gelememiştir. Mevcut parçanın rölikerin diğer parçasına bağlanmasına sağlayan menteşeleri eksiktir. Latin haçı formuna sahiptir. Haçın kolları merkezden dışarı doğru genişlemektedir. Üst koldaki halka eksiktir.

62 İsa'nın gerili olduğu çarmıhın üst kısmında ay ve güneş tasvirlerinin yer alması *İncillerde* İsa'nın çarmıha gerilmesinden hemen sonraki İsa'nın ölümü babındaki bir ayetten Matta (27: 45-46), Markos (15:33), Luka (23:44-45) kaynaklanmaktadır. Ancak *Luka İncili*'nde güneş tutulması gibi bir gök olayının gerçekleştiği anlatılmaktadır. Bk. *İncil*, 158.

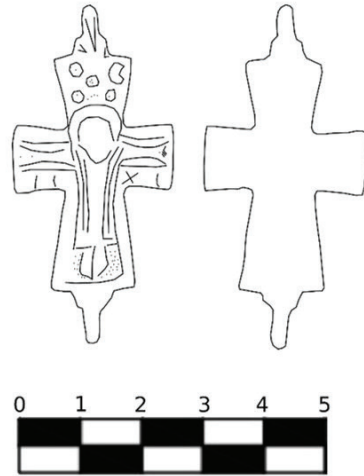
63 Meryem ve Yuhanna'nın varlığı, yalnız *Yuhanna İncili*'nde (19: 26) şu şekilde geçmektedir: "Ve İsa anası ve yanında sevdiği şakirdi durmakta görünce anasına dedi: Kadın, işte oğlun! Ondan sonra şakird dedi: İşte anan! O saatten sonra şakird onu kendi evine aldı." Bk. *İncil*, 201.

Ön Yüz: Rölikerin yüzeyinde yer alan figür kabartma tekniğinde yapılmıştır. Haçın merkezine denk gelecek şekilde yerleştirilen figür, İsa figürüdür. İsa sakallıdır, üzerinde *colobium* vardır. İsa'nın haleli başı üzerinde çarmıhın üst bölümü görülmektedir. Bunun üzerindeki yatay levhada X benzeri bir işaret ya da simge yer almaktadır. İsa'nın başı üzerinde güneş ve ay motifleri bulunmaktadır. İsa'nın kolları iki tarafa doğru açılmış ve haleli başı hafif sağ koluna doğru eğik vaziyettedir. Çarmıhta yer alan İsa tasvirinin her iki yanına denk gelecek şekilde haçın kol uçlarına yerleştirilen figürlerden sağdaki Meryem, soldaki ise Vaftizci Yahya'ya aittir. İsa'nın kollarının alt kısmında yer alan sağ boşluğa Yunanca olarak 'Ιδετ ov σοv' (işte oğlun) sol boşluğa ise η μετησοv' (işte annen) yazısı yerleştirilmiştir.

Tarih: 10-11. yüzyıllar

G. 13: Kat. No.7 (F.İ. Siddıki, 2023)

G. 14: Kat. No.7 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 7 (G.13-G.14)

Müze En. No: 2021/8 (A)

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma, 12.03.2019

Ölçüleri: Y: 5.4 cm G: 2.5 cm K: 0.2 cm

Tip: I, Çarmıhta İsa Tip II.

Eserin Tanımı: Sağlam durumdadır. Röliker haç, döküm tekniğinde üretilmiştir. Latin haçıdır. İki kapaklı rölikerin diğer kapağı yoktur. Mevcut parçanın rölikerin diğer parçasına bağlanmasına sağlayan menteşeleri eksiktir. Haç kolları merkezden dışa genişlemektedir. Rölikerin yüzeyinde kabartma tekniğinde “Çarmıhta İsa” yer

almaktadır. İsa'nın haleli başı üzerinde çarmıhın üst bölümü görülmektedir. İsa sakallıdır, üzerinde *colobium* vardır, başı aşağı doğru düşmüştür. Haç kollarının altında IC ve XC kısaltmaları okunmaktadır.

Tarih: 10.-12. yüzyıllar

G. 15: Kat. No.8 (F.İ. Sıddıki, 2023)

G. 16: Kat. No.8 (F. Bilici, 2023)

Kat. No: 8 (G. 15-G. 16)

Müze En. No: 2001/382

Müze Gel. Şek. ve Tar.: Satın alma, 22.01.1997

Ölçüleri: Y: 5.3 cm G: 3.6 cm, K: 1.4 cm

Tip: I, *Meryem Blakhernitissa Tip II b.*

Eserin Tanımı: Röliker haç, döküm tekniğinde üretilmiştir. İki kapaklı rölikerin diğer kapağı günümüze kadar ulaşmamıştır. Mevcut hâldeki parçanın diğer parçaya bağlanmasını sağlayan menteşeler eksik durumdadır. Haçın alt kolunun büyük bir kısmı günümüze sağlam olarak gelememiştir. Bu açıdan eser eksik durumdadır. Haç kolları merkezden dışarı doğru genişlemektedir.

Ön Yüz: Rölikerin yüzeyinde kazıma tekniğinde yapılmış orans pozisyonunda Meryem tasvir edilmiştir. Meryem *stikharion* üzerine *maphorion* giyimlidir. *Maphorion*un üzeri, verev çizgilerle belirgin hâle getirilmiştir. Meryem'in kollarının iki yanında stilize bitki motifleri bulunmaktadır.

Tarih: 10.-12. yüzyıl

4. Değerlendirme

Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesinde yapılan çalışmada sekiz adet röliker haç tespit edilmiştir. Röliker haçlar 1997-2019 yılları arasında Balıkesir ve civarından satın alınma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Söz konusu eserlerin müzeye nereden getirildiği ile ilgili yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

Söz konusu müzedeki çalışma kapsamında incelenen sekiz adet röliker haçın tümü bronzdan yapılmıştır. Ele alınan örneklerden üç tanesine ait birer kapak günümüze ulaşmamıştır. Çalışma kapsamı içerisinde yer alan röliker haçların tümünün üzerinde figürlü süsleme vardır. Haçların hepsi Pitarakis tarafından ortaya konulan tipolojiye göre Tip I olarak sınıflandırılmıştır. Bahsi geçen tipolojiye göre haçlar Latin haçı formundadır. Haç kolları merkezden dışa doğru açılmaktadır. 1,2,3,4, ve 8 No.lu röliker haçların üzerindeki bezemeler kazıma, 5, 6, 7 No.lu röliker haçlar üzerindeki bezemeler ise kabartma tekniği kullanılarak şekillendirilmiştir.

1 ve 3 No.lu haçlar form, teknik ve süsleme açısından birbirine oldukça benzemektedir. Röliker haçların her iki kapağı da günümüze gelebilmiştir. Rölikerin iki yüzü kazıma tekniğinde yapılmış figürlerle ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Figürlerin kimlikleri tam tespit edilmemiştir (**G. 1-G. 6**). Söz konusu rölikerlerin form açısından benzer bir örneği Efes Müzesindeki 223/42/80 envanter numaralı eserdir⁶⁴. Efes Müzesi koleksiyonunda yer alan bu röliker haçın her iki yüzünde kazıma tekniğinde yapılmış figüratif süslemeler, 1 ve 3 No.lu örneklerle benzemektedir. Eserin üretim merkezinin başkent İstanbul ya da Anadolu olduğu düşünülmekte ve 11. yüzyıla tarihlenmektedir⁶⁵. Kuva-yi Milliye Müzesindeki röliker haçları da 11. yüzyıla tarihlenmektedir.

4 No.lu röliker haçın her iki kapağı da mevcuttur (**G. 7, G. 8**). Röliker haçın üzerindeki süslemeler kazıma tekniğinde yapılmıştır. Haçın bir yüzünde merkezde *Çarmıhta İsa Tip I* yer almaktadır. Haçın diğer yüzünde ise orans pozisyonunda *Meryem Blakhernitissa Tip II a* görülmektedir. Meryem'in iki yanında haç kollarının ucunda stilize Selvi ağacı vardır (**G. 7, G. 8**).

4 No.lu röliker haçın yakın benzeri, Ankara Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesinde bulunmaktadır. Erimtan Müzesindeki haçın üzeri kazıma tekniğinde süslenmiştir. Bir yüzünde “Çarmıhta İsa” tasviri yer almaktadır. İsa'nın kolları iki yanda ve üzerinde *colobium* vardır. Başında halesi bulunmaktadır. Diğer yüzünde ise orans duruşunda

64 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 369, Kat. 577; Andrea M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas* (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020), 100, Kat. 54 Lev. 41, G. 54. <https://doi.org/10.11588/diglit.51987>,

65 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 369, Kat. 577; Andrea M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*, 100, Kat. 54 Lev. 41, G. 54.

maphorion giyimli Meryem yer almaktadır. Meryem'in kollarının iki yanında stilize Selvi ağacı vardır⁶⁶. Söz konusu eserin diğer benzer örnekleri Türkiye'deki farklı müzelerin koleksiyonunda bulunmaktadır. Sadberk Hanım Müzesindeki, 11554-ARK388 envanter numaralı röliker haç⁶⁷, Antalya Müzesindeki 2.41.73 No.lu eser⁶⁸, Isparta Müzesinde 6-10-7⁶⁹ röliker haç bunlardan bir kaçıdır. Boğazköy Kazılarında oldukça benzeri ele geçmiştir.⁷⁰ Ayrıca Türkiye dışında farklı müze ve koleksiyonlarda da röliker haçın üslup ve kompozisyon açısından benzerleri mevcuttur. Örneğin Yunanistan'da G. Pilichos Koleksiyonundaki⁷¹ 4 envanter numaralı eser, Fransa, Etampes'de özel bir koleksiyonda⁷² ve Bulgaristan'da Varna Ulusal Müzesinde⁷³ IV1619 envanter numaralı röliker haçtır.

Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesi koleksiyonunda bulunan 4 No.lu röliker haç, yapım ve süsleme teknikleri açısından verilen örneklere oldukça benzemektedir. Ancak haç kollarının birleşme noktasının dışa taşkın olmasından dolayı diğer röliker haçlardan ayrılmaktadır. Eserin biçim açısından yaklaşık benzeri, Atina Canellopoulos Müzesindeki 1058 envanter numaralı örnektir⁷⁴. Benzer örneklerden yola çıkarak eseri 10.-11. yüzyıla tarihlenmek mümkündür.

5 No.lu röliker haçın her iki kapağı da günümüze ulaşmıştır. Röliker haçın üzerindeki süslemeler kabartma tekniğinde yapılmıştır. Bir yüzünde *Çarmıhta İsa Tip III* ve diğer yüzünde Orans pozisyonunda *Meryem Blakhernitissa Tip I* ve dört İncil yazarı vardır (**G. 9, G. 10**). Röliker haçın Türkiye ve Türkiye dışındaki çeşitli müzelerde benzer örneklerine rastlamak mümkündür. Bursa Arkeoloji Müzesinde 2017/173 envanter numaralı röliker haç⁷⁵, form ve üzerindeki süslemeler açısından 5 No.lu röliker haça benzemektedir. Ayrıca 5 No.lu röliker haç Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesindeki röliker haça⁷⁶ da benzemektedir ancak Erimtan Müzesindeki rölikerin ön yüzünde

66 Oğuz Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Aralık 2018), 118, Kat. 7.

67 Hülya Bilgili, "Röliker Haç", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2007), 271.

68 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 363, kat. 241.

69 Cengiz Çetin, "Isparta Müzesi'nden Bir Grup Bronz Eser," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2015), 18-19, erişim 7 Eylül 2019.

70 Beate Böhlendorf Arslan, "Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy", *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Byzas 15, ed. Beate Böhlendorf Arslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 358, Abb. 6. 9.

71 Chryssavgi Koutsikou, "Copper-Alloy Reliquary-Cross," *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*, ed. Demetra. Papanikola-Bakirtzi (Atina: Hellenic Cultural Heritage, 2002), 194, Kat.216.

72 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 262, Kat. 236.

73 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 264, Kat. 247.

74 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 261 Kat. 234.

75 Ufuk Elyiğit, "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri," *Art-Sanat* 18 (2022), 187-189, doi: 10.26650/artsanat.2022.18.1090632.

76 Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 120.

İsa'nın giydiği *colobiumun* üzerindeki çizgiler dikey, arka yüzde orans duruşundaki Meryem'in üzerindeki *maphorionu* yatay çizgilerle vurgulanmıştır. Söz konusu haçın diğer benzer örnekleri Sadberk Hanım Müzesinde 10695 Ark 337 envanter numaralı eser⁷⁷, Aksaray Müzesinde A6217.12 envanter numaralı röliker haç⁷⁸ ve Niğde Müzesindeki 2011-3 envanter numaralı haç⁷⁹ şeklinde belirtilebilir. Benzer süsleme özelliklerine sahip haçın yüzeyindeki figürlerin, katalog düzeninde verilen 5 No.lu örnek ile benzerlikler sergilediği ifade edilebilir. Ancak belirtilen figürlerin *İncil* yazarlarına mı yoksa azizlere mi ait figürler mi oldukları tam olarak tespit edilememiştir⁸⁰.

6 No.lu röliker haçın diğer kapağı eksiktir. Mevcut parçanın rölikerin diğer parçasına bağlanmasını sağlayan menteşeler kırıktır. Haç kolları merkezden dışa doğru genişlemektedir. Röliker haçın üst kolunun üstünde bir yere monte edilmesi için sonradan açılmış bir delik bulunmaktadır (G. 11, G. 12). Rölikerin yüzeyinde kabartma tekniğinde haçın ortasında *Çarmıhta İsa Tip III* yer almaktadır. Haç kollarının altında, Meryem ve İncilci Yahya figürü vardır (G. 11, G. 12).

6 No.lu röliker haçın süsleme ve ikonografi açısından yakın benzeri İstanbul Arkeoloji Müzesi 5696 envanter numaralı röliker haç olarak gösterilebilir. Eser 9. yüzyıla tarihlenmektedir⁸¹. Araştırma kapsamında inceleme imkânı bulunan 6 No.lu rölikerin benzerini barındıran bir diğer müze ise Efes Arkeoloji Müzesi'dir. Söz konusu müzede yer alan 1/32/90 numaralı eser, 10.-11. yüzyıla tarihlenmektedir.⁸² Amorium Kazıları esnasında gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde mezar buluntuları arasında Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesindeki 6 No.lu haçın bir benzerine rastlanmıştır.⁸³ Türkiye dışındaki farklı müze ve koleksiyonlarda da 6 No.lu haçın benzer örnekleri bulunmaktadır. Örneğin Vatikan Musee de la Bibliotheque Apostolique'da yer alan 1102 envanter numaralı haç⁸⁴, Londra British Museum'daki 9. yüzyıla tarihlendirilen 1982/2-2/1 envanter numaralı eser⁸⁵, Atina Bizans Müzesindeki iki adet röliker haç karşılaştırma açısından kullanılabilir özgün örneklerdir. Atina Bizans Müzesi koleksiyonundaki haçlardan T215-B1559 envanter numaralı eser 9.-10. yüzyıla ta-

77 Bilgili, "Röliker Haç", 270.

78 Ünlüler, "Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar," 127.

79 Ünlüler, "Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar," 129.

80 Gülğün Köroğlu ve Hüseyin Vural, "Sinop-Dikmen Nekropolü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Geç Roma-Bizans Dönemi Takıları", *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2016), Foto 18.

81 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 189, Kat. 2.

82 Andrea M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*, 91, Kat. 31 Lev. 33, G. 117. <https://doi.org/10.11588/diglit.51987>.

83 Hüseyin Yaman, "Small Finds for the Dating of a Tomb at Amorium", *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, Byzas 15*, ed. Beate Böhlendorf Arslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 339, Fig. 8.

84 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 189, Kat. 1.

85 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 190, Kat. 5.

rihlenmektedir⁸⁶. Diğer T.250/XAE 500 envanter numaralı haç ise 10.- 11. yüzyıla içinde değerlendirilmektedir⁸⁷.

Çalışma dâhilinde ele alınan 6 No.lu röliker haç, üzerinde barındırmış olduğu süslemeler bakımından benzer örnekler ile karşılaştırıldığında 9.-11. yüzyıllar arasına tarihlendirilebileceği ifade edilebilir.

7 No.lu röliker haçın sadece bir kapağı günümüze sağlam olarak gelmiştir. Eserin alt ve üst haç kollarından rölikerin ikinci parçasına bağlanmasını sağlayan menteşeleri vardır (**G. 13, G. 14**). Dikey alt kol diğerlerine nazaran daha uzundur. Haç kolları merkezden dışarı doğru taşmaktadır. Rölikerin üzerinde kabartma tekniğinde *Çarmıhta İsa Tip II* bulunmaktadır. Eserin form, teknik ve süsleme anlayışı açısından benzeri Atina Canellopoulos Müzesindeki 1030 envanter numaralı haçtır⁸⁸. Başka bir benzeri ise Sırbistan Belgrad Ulusal Müzesinde bulunan 459/845 envanter numaralı örnektir⁸⁹.

8 No.lu rölikerin yalnızca bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Eserin alt haç kolu kırık vaziyettedir. Dikey kolun üst kısmında rölikerin diğer haçına bağlantıyı sağlayan menteşe parçası mevcuttur. Haçın üzerinde merkezde ayakta orans pozisyonunda *maphorion* giyimli *Meryem Blakhernitissa Tip II b* yer almaktadır. Kolunun iki yanında bitkisel süslemeler vardır. Başının üzerinde olması gereken yazıt⁹⁰ silinmiştir (**G. 15, G. 16**). Meryem figürünün yüz, el, ayak ve giysi ayrıntılarındaki çizgisel üslup Orta Bizans Dönemi'ni yansıtmaktadır⁹¹. 8 No.lu haç, katalog düzeninde tanımlanan 4 No.lu örnek ile uygun özellikler sergilemektedir. Bahsi geçen eserin benzer örneklerine Türkiye'deki farklı müzelerde rastlamak mümkündür. İstanbul Arkeoloji Müzesinin bünyesinde bulunan 2462 envanter numaralı haç ile Sadberk Hanım Müzesinde yer alan 11554- ARK 388 envanter numaralı röliker haç benzer özellikler şeklinde değerlendirilebilir.⁹² Söz konusu haçlar 10.-12. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Ayrıca yurt dışındaki benzer örnekler bakıldığında yine 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilmeleri dikkat çekmektedir. Örneğin Atina Benaki Müzesinde 35564 envanter numaralı haç⁹³, Almanya Schnütgen Müzesinde H876 envanter numaralı haç⁹⁴ ve Selanik'teki Bizans Kültürü Müzesinde BA64/12 numaralı röliker haçtır⁹⁵.

86 Antonios Tsaklos, "Copper-Alloy Reliquary-Cross," *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*, ed. Demetra. Papanikola-Bakirtzi (Atina: Hellenic Cultural Heritage, 2002), 189, Kat.211.

87 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 208, Kat. 67.

88 Söz konusu müzedeki haç, boyutları açısından da 7 No.lu örneğe benzemektedir. Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 223, Kat. 122.

89 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 222, Kat. 118.

90 'MH ΘV' (Meter Theo) Tanrı Anası monogramı.

91 Eser, "Röliker Haç", 182.

92 Bilgili, "Röliker Haç", 271.

93 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 259, Kat. 226.

94 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 265, Kat. 249.

95 Brigitte Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 270, Kat. 270.

Çalışma kapsamında değerlendirilen röliker haçların farklı bölgelerde benzerlerinin olması bunların Bizans İmparatorluğu'ndaki çeşitli atölyelerde üretildiklerini ve inanan kişiler tarafından farklı manastır ya da haç merkezlerindeki kutsal yerlerden satın alındıklarını göstermektedir⁹⁶. Söz konusu müze koleksiyonunda bulunan röliker haçlarının kimi benzerlerinin mezar buluntusu olması haçların onu taşıyan kişiyi tüm kötü güçlerden koruduğu inancının göstergesidir. Bu inancın ölümden sonra da devam ettiğinin bir bakıma kanıtıdır.⁹⁷

Sonuç

Kuva-yi Milliye Müzesindeki röliker haçlar sağlamlıkları açısından ele alındığında 6, 7 ve 8 No.lu örneklerin günümüze sağlam olarak ulaşamadıkları anlaşılmıştır. Ayrıca 8 No.lu örneğe ait incelenen kapak kısmı da kırılmış durumdadır. Haçlar döküm tekniğinde üretilmiş olup üzerlerindeki süslemelerde kabartma (Kat. No. 5, 6, 7) ve kazıma (Kat. No. 1, 2, 3, 4 ve 8) teknikleri uygulanmıştır. Röliker haçlardan 1.-3. Kat. No.lu örneklerin üzerinde figürlü süslemeler vardır. Süslemeler oldukça silik durumda olduğu için figürlerin tam olarak kimliklerini tespit etmek zordur. Eserler süslemeleri ve üslubu açısından oldukça üniktir. Pitarakis kitabında bu haçlardan Efes Müzesindeki tek bir örnekle yer vermiştir. Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesinde üç adet benzer röliker haçın olması Mysia bölgesinin zenginliğini yansıtmaktadır.

Eserlerden Kat. No. 4-7 örneklerin bir yüzünde "İsa Çarmıhta" tasvir edilmiştir. Kat. No 4'te İsa'nın çarmıha gerildiği haç kollarının altında solda ICXC, sağda ise NHKC monogramları bulunmaktadır. Kat. No. 7, Kat. No. 4'e benzemekte ancak haç kollarının altında solda IC, sağda XC monogramları yer almaktadır. Röliker haçlardan Kat. No. 5 ve Kat. No. 6 üzerinde haç kollarının altında solda "Meryem 'Ιδετ ον σον' (işte oğlun)" sağda ise "İncilci Yahya 'η μετηρσον' (işte annen)" yazısı betimlenmiştir.

Kat. No. 4, 5 ve 8'de Meryem orans duruşunda gösterilmiştir. Kat. No. 4 ve Kat. No. 8'de Meryem'in iki yanında stilize Selvi ağacı ve stilize bitki motifleri vardır. Kat. No. 5'te Meryem'in etrafında madalyon içine yerleştirilmiş dört İncil Yazarı betimlenmiştir.

Röliker haçlardan Kat. No. 4 biçim açısından diğer örneklerden farklıdır. Haç kolları birleşme noktasından dışarıya taşkındır. Bu açıdan farklıdır ve eserin biçim açısından yaklaşık benzeri, Atina Canelopoulos Müzesinde bulunmaktadır.

Röliker haçları, Orta Bizans Dönemi'nde 9.-12. yüzyıllar içinde değerlendirmek mümkündür. Eserlerin benzer örnekleri farklı müze ve koleksiyonlarda bulunmaktadır. Söz konusu durum haçların Bizans toplumunda yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

96 Brigitte Pitarakis, "Pectoral Reliquary Cross," *Byzantium 330-1453*, ed. Robin Cormack ve Maria Vassilaki (Londra: Royal Academy of Arts, 2008), 429, no.197.

97 Pitarakis, "Pectoral Reliquary Cross," 269.

Röliker haçların üzerinde farklı biçimlerde ele alınmış İsa, Meryem ve aziz tasvirleri bulunmaktadır. Figürler üslup ve ikonografik açıdan değerlendirildiğinde atölye ve bölgesel farklılıkların etkili olduğu belirtilebilir.

Kuva-yi Millîye Müzesindeki röliker haçlar üzerine yapılan değerlendirmeler bu grubun önemini vurgulamakla birlikte yeni çalışmalara da farklı bilgiler ve öneriler sunabilmektedir.

Teşekkür: Balıkesir Kuva-yi Millîye Müzesinde gerçekleştirmiş olduğumuz çalışmalar esnasında gerekli kolaylığı sağlayan ve desteklerini esirgemeyen müze müdürü Sn. Aytekin YILMAZ'a ayrıca eserlerin çalışılmasında kolaylık sağlayan uzman arkeolog Sn. Ebru KUL'a, eserlerin çizimlerini yapan Sn. Arş. Gör. Furkan BİLİCİ'ye eserlerin fotoğraflarını çeken Sn. Başak ÇİMEN'e teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: Thanks for the Museum Director Mr. Aytekin YILMAZ who provided the necessary convenience and did not spare his support during the works we carried out in Balıkesir Kuva-yi Millîye (National Forces Museum) Museum. And thanks for who also facilitated the study of the artifacts, expert archaeologist Mrs. Ebru KUL, thanks for who made the drawings of the works Research Assistant Furkan BİLİCİ, thanks for Basak ÇİMEN taking photos of the works.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acara Eser, Meryem. "Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı". *Kalanlar: 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. Ed. Ayla Ödekan. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007, 37-39.
- Acara Eser, Meryem. "Hıristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç". *Bizans ve Çevre Kültürler. Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen'e Armağan*. Ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu. İstanbul: Promat Matbaası, 2010, 27-43.
- Acara Eser, Meryem. "Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: "Röliker Haçlar". *Komana Ortaçağ Yerleşimi*. Ed. Deniz Burcu Erciyas ve Mustafa Nuri Tatbul. İstanbul: Ege Yayınları, 2015, 167-180.
- Altun, Feride İmrana. "Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Azize Paraskevi ve Azize Kyriaki Resimleri". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 53 (Ağustos 2021): 50-70.
- Altun Sıddıki, Feride İmrana. *Kapadokya Bölgesi Soğanlıdere Vadisin'de Üç Kilise*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Aydın, Ayşe. "Hıristiyan Dinindeki Martir-Aziz ve Rölik Kültürünün Kilikya-Isaurya Bölgesi Hıristiyanlığına Yansımaları". *Olba* XVII (2009): 63-82.
- Bank, Alisa Vladimirovna. *Byzantine Art In The Collections Of Soviet Museum*. New York: Aurora Art Yayınları, 1978.
- Bilgili, Hülya. "Bizans Dönemi". *Anadolu Dökümün Beşiği*. Ed. Önder Bilgi. İstanbul: Döktaş A.Ş. Kültür, 2004, 271.
- Bilgili, Hülya. "Röliker Haç", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. Ed. Ayla Ödekan İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007, 271.

- David Buckton. *Byzantium Treasures of Byzantine Art And Culture*, Londra: British Müzesi Yayınları, 1994.
- Bulgurlu, Vera. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Bouras, Laskarina ve Parani Maria. G. *Lighting In Early Byzantium*. Washington D. C: Dumbarton Oaks Bizans Koleksiyonu Yayınları, 2008.
- Buyruk, Hasan. "Giresun Müzesi'nde Bulunan Rölikerler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 29/7 (2013): 136-144.
- Böhendorf Arslan, Beate. "Das Bewegliche Inventar eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy". *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, Byzas 15*. Ed. Böhendorf Beate Arslan ve Alessadra Ricci. İstanbul: Ege Yayınları, 2012, 351-368.
- Campbell, Sheila D. ve Anthony Cutler. "Enkolpion". *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Ed. Alexander Kazhdan. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 700.
- Corolyn, L. Connor. *Bizans'ın Kadınları*. Çev. Barış Cezar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011.
- Cotsonis, John A. *Byzantine Figural Processional Crosses*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Bizans Koleksiyonu Yayınları, 1994.
- Cotsonis, John A ve Kouroumalı Maria. *Greek, Roman and Byzantine Objects From the Archbishop Iakovos Collection*. Washington DC: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Çakmakçı, Zeynep. "Şükür Tül Eski Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri". *TÜBA-KED 15* (2017): 45-61.
- Çetin, Cengiz. "Isparta Müzesi'nden Bir Grup Bronz Eser". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2015): 18-19.
- Drpić, Ivan. "The Enkolpion: Object, Agency, Self". *Gesta* 57 (2018): 197-224.
- Elyiğit, Ufuk. "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri". *Art-Sanat Dergisi* 18 (2022): 173-200. Doi: 10.26650/artsanat.2022.18.1090632
- Ferguson, George. *Signs and Symbols In Christian Art*. Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1954.
- Frazer, Margaret E. ve Anthony Cutler. "Reliquary". *The Oxford Dictionary of Byzantium III*. Ed. Alexander Kazhdan. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 1779-1782.
- Kalavrezou, Ioli. "Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölik Kültü". *Büyük Saray Kültürü (829-1204)*. Ed. Henry Maguire. Çev. Müftü Günay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 97-138.
- İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Yayınları, 2022.
- Koçyiğit, Oğuz. "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2018): 110-121.
- Koutsikou, Chrissyavgi. "Copper-Alloy Reliquary-Cross". *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. Ed. Demetra. Papanikola-Bakirtzi. Atina: Hellenic Cultural Heritage, 2002, 194.
- Köroğlu, Gülgün. *Anadolu Uygarlıklarında Takı*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2004.
- Köroğlu, Gülgün. "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları". *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Haz. Kadir Pektaş. İstanbul: Ege Yayınları, 2010, 417-426.
- Köroğlu, Gülgün ve Hüseyin Vural. "Sinop-Dikmen Nekropolü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Geç Roma-Bizans Dönemi Takıları". *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2016, 348-357.

- Kritzas, Charalambos B. “Funerary Inscription to Sergios”. *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. Ed. Demetria. Papanikola-Bakirtzi. Atina: Hellenic Culturel Heritage, 2002, 544.
- Mathews, Thomas F. “Icons with Archangel Michael and the Virgin Orans”. *The Glory of Byzantium Art And Culture Of The Middle Byzantine Era A.D.843-1261*. Ed. Helen C. Evans ve William D. Wixom. New York: Metropolitan Müzesi Yayınları, 1997, 45-46.
- Mathews, Thomas F. “The Fieschi Morgan Staurotheke”. *The Glory of Byzantium Art And Culture Of The Middle Byzantine Era A.D.843-1261*. Ed. Helen C. Evans ve William D. Wixom. New York: Metropolitan Müzesi Yayınları, 1997, 74-75.
- Ödekan, Ayla. “Röliker”. *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye’de Bizans*. Ed. Ayla Ödekan İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007, 293.
- Öncü, Faruk, Çiçek Aydın, Seyhan Canan ve Karagöz Berkan. “Balıkesir Kent Rehberi 2022”. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2022.
- Öztaşkın, Gökçen Kurtuluş. “Stratonikeia Kenti Bizans Dönemi Liturjik Taş Eserleri”. *Stratonikeia Çalışmaları I Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*. Ed. Bilal Söğüt. İstanbul: Ege Yayınları, 2015, 159-174.
- Papazotou, Georgia. “Gold Enkolpion With The Virgin”. *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. Ed. Demetra Papanikola-Bakirtzi. Atina: Hellenic Culturel Heritage, 2002, 514.
- Peker, Nilüfer. “Erken Bizans’ta Bir Kişisel Dindarlık Objesi ve Yakarış Duaları: Nysa Enkolpion’u”. *Arkeoloji ve Sanat* 159 (2018): 131-140.
- Peskova, Anna. “Byzantine Pendant Reliquary Crosses From the Territory of Medieval Rus”. *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*. C. 2. Ed. Majiej Solomon ve Marcin Woloszyn ve Alexander Musin ve Perica Špehar. Krakow- Leipzig-Rzeszów- Varşova: Leipziger Üniversitesi Yayınları, 2012, 403-443.
- Pitarakis, Brigitte. *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines en Bronze*. Paris: Picard, 2006.
- Pitarakis, Brigitte. “Pectoral Reliquary Cross”. *Byzantium 330-1453*. Ed. Robin Cormack ve Maria Vassilaki. Londra: Royal Academy of Arts Yayınları, 2008, 429.
- Podskalsky, Gerhard. “Cross”. *Oxford Dictionary of Byzantium I*. Ed. Alexander Kazhdan. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 549-550.
- Pülz, Andrea M. *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas, Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020.
- Rice, David Tablot. *Art of the Byzantine Era*. Londra: Thames and Hundson Yayınları, 1963.
- Sandin, K. Ayers. “Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form Use and Meaning”. Doktora tezi, The State University of New Jersey, 1992.
- Ševčenko, Nancy P. “Virgin Blachernitissa”. *The Oxford Dictionary of Byzantium. III*. Ed. Alexander Kazhdan. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 2170-2171.
- Sözlü, Halil. “Balıkesir’de Türk İslam Dönemi Eserleri”. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2022.
- Taft, Sarah. “Reliquary Cross”. *The Glory of Byzantium Art And Culture Of The Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*. Ed. Helen C. Evans ve William D. Wixom. New York: Metropolitan Müzesi Yayınları, 1997, 169.

- Taft, Robert F. ve Alexander Kazhdan. "Cult of the Cross". *The Oxford Dictionary of Byzantium I*. Ed. Alexander Kazhdan. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 551-553.
- Timothy, Gregory. *Bizans Tarihi*. Çev. Esra Ermet. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Tsaklos, Antonios. "Copper-Alloy Reliquary-Cross". *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. Ed. Demetra Papanikola-Bakirtzi. Atina: Hellenic Culturel Heritage, 2002, 189.
- Ünal, Ceren. *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Ünlüler, Yakup. "Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar". Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Yaman, Hüseyin. "Small Finds for the Dating of a Tomb at Amorium". *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, Byzas 15, Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts İstanbul*. Ed. Böhlendorf Beate Arslan ve Alessandra Ricci. İstanbul: Ege Yayınları, 2012, 331-342.